

УДК 532(092)

Забутий директор нашого „Водника”

The forgotten director of our “Vodnik”

Ева Філіпович ¹

Eva Philipovych

¹ Завідувач музею історії Національного університету водного господарства та природокористування.

Ключевые слова:

Аграрна наука, інженер-гідротехнік, гідротехнічна школа, професор кафедри прикладної механіки КПІ, Белградський університет, конструювання машин, котлів, локомотивів, Сербська академія наук.

Key words:

Agricultural science, hydraulic engineer, hydraulic engineering school, professor of applied mechanics KPI, University of Belgrade, construction machinery, boilers, locomotives, Serbian Academy of Sciences.

Анотація: Стаття присвячена діяльності Володимира Володимировича Фармаковського - конструктора, інженера-механіка, першого директора Київського середнього сільськогосподарського гідротехнічного училища (нині Національний університет водного господарства та природокористування). На основі публікацій та архівних документів простежується винахідницька, наукова та педагогічна діяльність В. В. Фармаковського.

Abstract— The article is devoted to activities of Vladimir Farmakovsky - designer, mechanical engineer, the first director of the Kiev Agricultural Hydraulic College (now National University of Water Management and Natural Resources). On the basis of publications and archival documents the inventive, scientific and pedagogical activity of V.V. Farmakovsky has been traced.

Ты родину свою унёс с собой,
Её нигде в пути ты не оставил.
Доволен будь везде своей судьбой,
Себя жалеть под солнцем мы не вправе.

Пускай потеряны и родина и дом,
Изгнанникам дано иное счастье:
Во всём величьи целостном своём
Мир ощутить, разорванный на части...

В.Л.Гальский

Близько сотні років ім'я і постать першого керівника нашого „водника” були невідомі. Впродовж ХХ століття „чекісти, особісти, кадебісти та іже з ними” „попідчищали” архіви так, що інформацію із вітчизняних інформаційних джерел про Володимира Володимировича Фармаковського довелося збирати по крихтах.

Народився майбутній російський конструктор та інженер-механік 22 жовтня 1880 року в Сибірску.

Після закінчення у 1903 році Санкт-Петербурзького Технологічного Інституту став спеціалістом із військово-морського, промислового та залізничного машинобудування.

З 1909 по 1920 роки проживає в Україні в Києві, працюючи в Київському політехнічному інституті спочатку доцентом, а згодом – професором кафедри прикладної механіки (відділ паровозів). 6 квітня 1914 року нагороджений орденом Св. Анни 3 ступеня, статський радник КПІ. У 1915 році за дорученням членів Київської філії Всеросійського технічного товариства ім. Імператора Олександра II взяв на себе обов'язок очолити Київське середнє сільськогосподарське гідротехнічне училище, яке згодом в простонародді називали „гідротехнічною школою”.

На жаль, подробиці призначення В. В. Фармаковського директором – дітища Київської філії Всеросійського технічного товариства ім. Імператора Олександра II, достеменно невідомі. Перед суспільством громадська організація воліла звітуватися реальними конкретними справами, аніж стосами протоколів „для

форми і порядку” своїх зібрань. Це – різноманітні виставки досягнень технічної революції в промисловості та сільському господарстві, публічні лекції, видання друкованої продукції про завоювання науково-технічного прогресу в Російській імперії, будівництво Київської каналізації та забезпечення мешканців Києва артезіанською водою, популяризація та розвиток авіації, відкриття середніх навчальних закладів, як от гідротехнічної школи, та численних професійних політехнічних курсів і т.п.)

Конкретних прізвищ тих членів Технічного товариства, які виступили організаторами нашого навчального закладу назвати важко. Ми не володіємо достеменними відомостями і про те, як здійснювалося навчання в училищі, котре функціонувало в пристосованих приміщеннях (у кімнатах орендованих квартир) за адресою вул. Саксаганського, 59, як відбувалися практичні заняття та куди викладачі водили своїх учнів на екскурсії, де влаштовувалися на роботу перші випускники, кількість яких до 1920 року обраховувалася цілою сотнею. [1.]

Деякі відповіді на вищесказане отримано після опрацювання матеріалів, опублікованих В.А. Вергуновим в "Нарисах історії аграрної науки, освіти та техніки". [2.]

Головною причиною замовчування і мало не забуття про діяльність Технічного товариства в часи ствердження на "обломках самовластя" молодої країни Рад після 1917 року було вороже ставлення, як до царизму, так і до того, що було створено за його сприяння: "...Рівень розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи в період 1901-1916 років відповідав вимогам кращих світових стандартів. Саме на цей період припадає найвищий рівень державних інтересів і приватної ініціативи у фінансуванні аграрної науки за часів царату. Наслідком такого явища стало значне піднесення виробництва сільськогосподарської продукції, що у свою чергу, вивело країну станом на 1914 рік в перелік провідних країн – експортерів зерна." [2, с.450-451].

Царський уряд знаходив можливість профінансувати аграрну науку, що у 1910 році дало можливість на державному рівні вирішити постановку меліораційної сільськогосподарської дослідної справи в Україні. Мова про те, що царський уряд нібито ні про що не дбав – міф комуністичної ідеології...

Далі на сторінках цього видання, де виклад опирається на масу архівних документів і рідкісних не заангажованих матеріалів, знаходимо наступне: щоб підвищити зацікавленість населення до земельно-меліоративної справи, в країні розпочали широко організовувати виставки сільськогосподарської гідротехніки і торфової справи. "На теренах України перша відбулася в Одесі у 1911 році. У 1913 році – Всеросійська виставка в Києві, а також в Ялті. Харків організував виставку в 1914 році". [2, с.224]

Після II з'їзду інженерів-гідротехніків (8-15 січня 1913), а також низки вирішених нагальних питань при тому представницькому рівні, що був на з'їзді, "...стало можливим створення особливої Ради З'їздів у

відповідності з Указом царя, розробленому Радою Міністрів положенню від 14 січня 1914 року. До створення особливої Ради З'їздів увійшли обрані члени, а також представники зацікавлених відомств. Саме Рада З'їзду запланувала 20 000 карбованців на проведення З'їзду діячів із сільськогосподарської гідротехніки у 1915 році." [2, с.224]

Щоб розвивати галузь і гідромеліоративну справу, перш за все потрібно було подолати проблему підготовки кадрів в Україні. Інженерів-фахівців на той час готували в Москві, Воронежі, Омську і Ташкенті. Середню спеціальну освіту забезпечували Мінськ, Тифліс, Владикавказ і Ташкент. Питання про відкриття в Україні сільськогосподарських гідротехнічних училищ в Києві і Одесі піднімалися ще на II з'їзді. І от у 1915 році на III з'їзді було вирішено відкрити дані училища. Згідно рішень З'їзду, справою зайнялися члени Технічного товариства на місцях. То ж у Києві 15 вересня 1915 року представниками зазначеного Товариства, очолюваного на той час професором Київського політехнікуму Кобецьким Йосипом Ромуальдовичем (1861, м.Троки, нині Тракай, Литва – 24.12.1917, Київ), дане завдання було виконано.

...Йшов другий рік першої світової війни. Фронт вимагав колосальних матеріальних та фінансових затрат. Навчальні заклади від держави не отримували ніяких субсидій. В країні через військовий стан їх робота масово перебудовувалася для потреб фронту. Котрим навчальним закладам це було не до снаги, їх просто закривали. Російська армія потерпала від поразок на німецькому фронті. Києву загрожувала окупація кайзерівськими військами. Київську політехніку евакуювали до Саратова. Київський університет Св. Володимира був евакуйований також, але у Воронеж. То ж ті викладачі та професори, які з різних причин не полишили Київ, приступили до роботи у гідротехнічній школі. Унікальність моменту полягає в тому, що з нашими „школярами” працювали професори „з іменем” у вітчизняній та Європейській науці. Ніякий середній навчальний заклад Києва цим похвалитися не може!

Згідно спогадів випускників гідротехнічної школи, як от: С. М. Кудіна – це професори Сухомел, Цеслінський, Леонтович, Красницький, Крамаренко [3.] та А. П. Чекурди – це Красницький (водопостачання), Цеслінський (опір матеріалів), Жуков (будівельне мистецтво), Фальберг (архітектура), Плетцер (дорожня справа), Лоташевський (бурова справа), Максимович (гідрологія), яку згодом викладав Комарницький, періодично професор Оппоков, Голов (меліорація ярів та пісків), Шапошніков (технічне креслення). Всі вони – "известные специалисты, которые преподавали в гидротехническом училище". До професури, за спогадами того ж таки А. П. Чекурди, належали Сухомел (гідраліка), Крамаренко (теоретична і прикладна механіка), Нерехтський (неорганічна хімія), Орлов (органічна хімія), Левченко (грунтознавство), Чорний (болото- та лугознавство), Леонтович (геодезія) [3. стор. 61-65, там же].

У спогадах дійсного члена АН УРСР академіка Г. Й. Сухомела про початковий період історії НУВГП у

даному джерелі на аркушах 32-33 прізвищ колег не зазначено, окрім „...преподавали в нем (училищі – прим. авт.) преимущественно преподаватели Киевского политехнического института, в частности по специальным дисциплинам”.

Про В. В. Фармаковського – ні слова, хоча Сухомел не міг його не знати, адже вони були членами Технічного товариства. Згадок про першого директора гідротехнічної школи в архівних документах раннього Київського періоду історії (1922-1941) немає зовсім, а впродовж Ровенського періоду історії „водника” (1959 – 1998) питання вивчення історії навчального закладу обмежувалося лише тими відомостями, які стосувалися тільки радянського часу і були узгоджені з принципами пануючої тоді комуністичної ідеології.

Пошукова і дослідницька робота у архівах Києва, Одеси, Рівного, активно розпочата музеєм історії НУВГП з 2005 року, дала вагомий результат. Проте вивчення невідомих сторінок історії „водника” тільки починалося. Надто багато „білих плям” не давали сформувати цілісну картину історичного шляху „водника” від училища до Національного університету водного господарства та природокористування. І от наприкінці 2009 року, за сприяння Віктора Анатолійовича Вергунова – директора Наукової сільськогосподарської бібліотеки НАНУ, музей історії НУВГП отримав ксерокопію першої сторінки газети «КІЕВЪ» (№606) від 16 вересня 1915 року з публікацією статті під назвою «Открытие сельскохозяйственного гидротехнического училища». В статті повідомлялося, що 15 вересня 1915 р. о 12 годині в будинку, що по вул. Марії Благовіщенської, 59, відбулося відкриття і освячення Київського середнього сільськогосподарського гідротехнічного училища та хто його очолив.

Із даного інформаційного джерела іще раз підтвердився факт наших витоків із 1915 року, а не із 1922-го, як то було прийнято вважати за часів СРСР, і нарешті стає відомим прізвище В. В. Фармаковського – першого директора, від якого і пішов увесь „родовід” керівників нашого „водника”.

Впродовж усього 1917 року на теренах Російської імперії, втягнутої в театр бойових дій „імперіалістичної війни”, соціальні та політичні потрясіння призвели до початку громадянської війни, а згодом і до іноземної військової інтервенції. За 1917-1920 роки Київ став свідком 6 проголошених і повалених різних влад та урядів. Тому при першій же слушній нагоді В. В. Фармаковський, як і ряд інших вітчизняних науковців, які не прийняли більшовицької революції, різними шляхами та способами емігрують за кордон. В червні 1920 року, звільнивши Київ від білополяків, Радянська влада заходилася утверджуватися в місті вже втретє і, як показала історія, на цей раз – надовго.

Як Володимир Фармаковський з родиною в 1920 році добрався до Белграда, достеменно не відомо. Та вже в травні 1921 року Фармаковський в числі 33 таких же російських вчених-емігрантів читає лекції у Белградському університеті – конструювання

машин, котлів та локомотивів. Разом із ним на чужині опинився і колишній ректор Київської політехніки Павло Никифорович Шишков – фахівець із будівництва залізничних доріг та мостів, який 15 вересня 1915 року був у числі запрошених на церемонію відкриття та освячення гідротехнічної школи.

Там же, в Белграді, доя звела Фармаковського із Михайлом Павловичем Чубинським – сином автора слів сучасного гімну України, російським та українським юристом, контрреволюціонером, публіцистом. В університеті М.П. Чубинський (7 (19) листопада 1871, Київ – 1943, Югославія) читав лекції із кримінальної політики. [4.]

В Белград російські вчені-емігранти прибули, як уже відомі та шановані люди в наукових колах Європи. Проте для Радянської влади вони навіки залишилися запеклими ідейними ворогами, тому що не прийняли більшовицької революції і не бажали змінювати свої політичні погляди. Однак, не всім „незгідним” вдалося виїхати з рідних країв. І таких прихованих внутрішніх дисидентів в республіці Рад залишалось багато. Чистка населення від усіх „старорежимних елементів” була поставлена чекістами на потік. До інтелігенції, що опинилась дома в якості ізгоя поза робітничим і селянським класом, виявлялася особлива увага і, якщо схилання до співпраці із владою не давало ніяких результатів, розраховувати на милість ЧК було марно...

Поки Батьківщина В. В. Фармаковського омивалася кров'ю в ім'я більшовицької революції, спільнота емігрантів намагалася вижити в тих країнах, які надавали притулок політичним біженцям.

Для Королівства сербів, хорватів і словенців (Королівство СХС, з 1929 року – Югославія) еміграція виявилася „професорською”. І досі на теренах колишньої Югославії серед людей похилого віку можна зустріти тих, кого навчали вихідці з Російської імперії, пам'ять про котрих іще живе у вдячних серцях їх учнів. Найшановнішою професією на той час була інженерна. Власне фахівці із Росії здійснили надзвичайно багато для Королівства, щоб країна відбудувалася після „імперіалістичної війни”. Королівство СХС надало їм притулок і можливість працювати за власною спеціальністю. Це було взаємовигідно обом сторонам.

Статистика по „російській інженерній окупації” станом на початок 1921 року вражає: в міністерстві будівництва працювало 90 російських інженерів та архітекторів, в міністерстві шляхів сполучення – 65 (в сфері експлуатації залізниць – 25, на їх будівництві – 30, на будівництві та експлуатації водних шляхів – 10). Росіяни працювали і в міністерстві сільського господарства та водних ресурсів, міністерстві торгівлі та промисловості, міністерстві лісового господарства та корисних копалин. Російські інженери були також співробітниками міністерства фінансів. 10 російських геодезистів мали роботу у Генеральній дирекції.

До листопада 1923 року в різних службах міської управи Белграда працювало 122 емігранти. Серед них – 26 інженерів. В 1930 році 32 російських інженери успішно трудилися в Генеральній дирекції водних ресурсів.

Особливого значення „професорська еміграція” набула у наповненні добірним викладацьким складом Белградського університету. Прозорливість членів Уряду Королівства із розумом скористалися інтелектуальним потенціалом із Росії, дала можливість закласти підвалини під потужний майбутній розвиток Югославії на багато десятиліть вперед.

20 червня 1920 року в Белграді відбулися установчі збори Спілки російських інженерів у Королівстві СХС, завданням якої було об'єднати, захистити, допомогти. Фінансувалися подібні Спілки за рахунок тих, хто утримував свій капітал у банках Європи, як це робив, наприклад, Едуард Броніславович Войновський-Крігер (1870-1933, Берлін) – інженер-шляховик, перший голова Спілки російських інженерів. У Белграді Е. Б. Войновський-Крігер очолює й Спілку російських торговців, промисловців і банкірів, був представником англійського і французького капіталу в Російсько-Слов'янському банку.

6 січня 1921 року Олександр Іванович Стебут засновує в Белграді Спілку агрономів, ветеринарів та лісових інженерів, яку персонально і очолює. Припинила вона своє існування на початку 30-х у зв'язку із переїздом великої кількості науковців до інших країн світу. Спочатку члени цієї Спілки надавали безплатні консультації та поради тим, хто їх потребував. Через 2 роки інформаційно-посередницьке бюро, зважаючи на те, що користувачі їхніми послугами „стали на ноги”, припинили практику безплатної допомоги. Були введені тарифи на послуги: усна порада – 15 динарів, письмова відповідь, інформація, рекомендація – 25 динарів, обширна інструкція – 50 динарів і т.п.

Практичність була навіть і у тому, коли фахівці розпочали працювати над розробками проектів по оновленню сільського господарства в Росії після очікуваного (з дня на день!) падіння більшовицької влади. Проте більшовики продовжували залишатися при владі і робота Оргбюро почала згасати. Надія повернутися на Батьківщину згасала також. Після смерті Леніна до влади прийшов Сталін. СРСР став перетворюватися на тоталітарну державу, котра будувала соціалізм в окремо взятій країні...

Восени 1928 року у Белграді розпочав свою діяльність Російський науковий інститут (РНІ), який утримувався на кошти Королівства СХС. Його очолює Є.В. Спекторський – колишній керівник Київського університету Св. Володимира. Спочатку до складу інституту увійшов 21 спеціаліст, більшість яких були інженерами. Серед них є ім'я В. В. Фармаковського.

Інститут розмістився в будівлі Сербської Академії наук – у самому центрі Белграду. І лише після побудови Російського Дому у 1933 році РНІ переїздить під „російський дах”. Російський науковий інститут став загальним науковим центром для всієї російської еміграції. І його значення для розвитку вільної російської науки за кордоном стало надзвичайним явищем у світі науки.

РНІ виділив ряд стипендій для молодих талановитих дослідників і по-батьківськи опікувався перспективними вченими. Найпоширенішою формою

роботи були лекції. За перші 10 років функціонування інституту їх було прочитано 650. В РНІ діяли відділення гуманітарних, природничих та прикладних наук. Науковці читали лекції і проводили семінари ще й у Загребі, Новому Саді, Сомборі, Суботиці, Скопле, Дубровнику та інших містах Югославії. Плідною була і видавнича діяльність. В 17 опублікованих томах наукових праць розміщено 180 статей російських вчених із різних країн світу. Всі науковці-емігранти із колишньої Росії мали нагоду публікуватися у виданнях РНІ.

Звичайно, на перших порах емігранти, особливо гуманітарії, зіштовхнулися із мовним бар'єром. Проте труднощі було подолано і вже в осінньому 1921 року семестрі російські професори Белградського університету сміливо планували власні курси на сербській мові.

Та не всім вченим було до снаги заробляти на своїх знаннях – „робити” на них гроші, як це вдавалося Якову Матвійовичу Хлитчову. Він був не тільки талановитим вченим, а ще і визначним інженером. З 1922 по 1924 рік Хлитчов поєднував викладацьку та підприємницьку роботу – став директором белградської фірми по обігріву „Калорія”. Його сучасники ним захоплювалися, як вченим-підприємцем, як осяйним талантом в науці та бізнесі та кумиром серед студентів-технарів.

Белград відразу оцінив потенціал видатних вчених, знання та досвід яких було поставлено на службу Королівству. Одним із них був і Г.М. Піо-Ульський – професор термодинаміки, кінематики машин і парових машин технічного факультету Белградського університету, фахівець у галузі парових машин, конструктор і радник із будівництва великих морських суден, ординарний професор університету з 1920 року, автор багатьох наукових праць. Піо-Ульський створює власну науково-дослідну лабораторію, організовує музей машин, редагує журнал „Інженер”, очолює секцію математичних і технічних наук РНІ.

З його ім'ям пов'язаний „прецедент із Володимиром Фармаковським”, лібералом за поглядами, колегою по Белградському університету, заступником голови Спілки російських інженерів у Югославії. В 1930 року в СРСР самовільно було передруковано у переробленому вигляді його підручник „Машинознавство”, виданий ще в 1915 році у Києві. Відомості про це дійшли до монархічного Белграду аж у 1932 році. Однак, і до цього в СРСР книжки Фармаковського піратським чином друкувалися в Одесі (1928) та в Москві (1930). „Гвалт” підняли колишні петроградські шляховики-залізничники, які прославилися, як затяті монархісти і антикомуністи. Дізнавшись про те, що „Совіти” надрукували книжку Фармаковського, вони стали вимагати відставки не лише Фармаковського, а й Піо-Ульського, на той час голови Спілки російських інженерів в Югославії, та ще другого заступника Косицького. Як результат, в 1933 році всі троє взагалі вийшли зі складу Спілки.

Вони це зробили не вагаючись. В Югославії підросло покоління молоді, якому також потрібно було мати „місце під сонцем”. Близько 35 тис. емігрантів з

Росії заповнили собою усі можливі „ніші” в суспільстві. З 1930 по 1935 роки в Югославії відбувалися гострі випадки антиросійських елементів та угруповань проти емігрантів. Побоюючись за власну безпеку, багато хто із них виїхали в інші країни світу.

І, хоча, у випадку Фармаковського політика відчутно ударила по науці, його авторитет, як і Піо-Ульського та Косицького у наукових колах фактично не постраждав.

На жаль, період життя В. В. Фармаковського у роки Другої світової війни (1939-1945) – невідомий.

В 1947 році Володимир Фармаковський стає одним із співзасновників та першим директором Інституту машинобудування, який пізніше носитиме його ім'я. В 1948 році відбулося обрання В. В. Фармаковського дійсним членом Сербської академії наук.

Роки випробувань та напруженої праці не могли не датися взнаки – 5 червня 1954 року серце В. В. Фармаковського зупинилося. Поховали його на Новому кладовищі у Белграді.

У спадок науці В. В. Фармаковський залишив такі праці:

- Машиноведение, Киев, 1915
- Гидраулички мотори, Белград 1925.
- Општа теорија локомотива, Белград 1927.
- Машински елементи. Општи део, Белград 1940.
- Локомотиве, Општи део (с Д. Витасом), Белград 1941.
- Термотехника локомотиве, Белград 1947.
- Парни котлови, Белград 1947.

Інформаційні джерела:

1. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф.166, оп.2, спр.1081, арк.41.
2. Вергунов В.А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки // УААН, ДНСГБ.- К.: Аграрна наука, 2006.- 492 с.
3. Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф.1188, оп.8, спр.267, арк.100-101).
4. http://zarubezhje.narod.ru/texts/Kosik_Mostovye_Belgrad04.htm «Профессорская» емиграция.

Єва Філіпович – завідувач музею історії Національного університету водного господарства та природокористування.